

מבוא ומדריך לקורא

המאה העשרים, תור הזהב של הדמוקרטיה, הציבה אתגר חדש לפני העולם היהודי הדתי. אלו אשר ביקשו לשלב בהשקפת עולמם הדתית את הנשיאה בעול המפעל הציוני ואשר ראו בעין יפה את הישגי הקדמה האנושית לא יכלו, ואף לא רצו, להפנות עורף לצורת המשטר המועדפת והמובילה בעולם המערבי, השיטה שהונהגה במדינת ישראל – הדמוקרטיה. אכן, בידינו יכול רב של ספרות ממאה השנים האחרונות על אודות מערכות היחסים המורכבות והסבוכות שבין התורה לבין המשטר הדמוקרטי. השיטה הדמוקרטית נשפטה בעת ובעונה אחת על פי אמות המידה של צורת המשטר היהודית האידאלית (עד כמה שהיא קיימת וברורה כשהיא לעצמה), ובתוקף היותה תופעה ראלית, עובדה נתונה שיש להתמודד עמה. לא בקול אחד דיברו הפוסקים בסוגיה זו אלא בכמה קולות. דרכם של אלו אשר ביקשו לצעוד בנתיבי הדמוקרטיה לא הייתה סוגה בשונים, שכן המרחק בין שתי השיטות – ההלכתית והדמוקרטית – אינו מרחק בטל. אסופת המאמרים מוקדשת לאיסוף יבול זה, לארגונו ולהצגת מבחר פירותיו. מבין שורותיה עולה טענה כפולה: ראשית, ההשתלבות במשטר הדמוקרטי והפעילות על פי כללי המשחק שהוא מציב אפשריות בעבור איש האמונה וההלכה, ושמה אף טבעיות לו ורצויות על פי השקפת עולמו; שנית, במגוון המקורות היהודיים שדנו בסוגיות אלו יש כדי להעשיר את הדיון הדמוקרטי עצמו ולחדד בו נקודות רבות ומגוונות, לעתים מפתיעות.

בשנים האחרונות הולכת ומתאזרחת בישראל התפיסה כי התורה והדמוקרטיה צרות הן זו לזו. חיילים דתיים נתפסים כמי שקרועים בין פקודות מפקדיהם לבין קול רבניהם; תביעתם של אחדים לקיים משאל עם קודם לעקירת יישובים ולשינוי גבולות מדינת ישראל נחשבת בעיני אחרים אנטי-דמוקרטית; בפסיקות הלכה בנושאי מדינה וחברה רואים הפרעה להליך הדמוקרטי התקין. חשוב להדגיש כי תחושה זו של סכסוך מתמיד בין התורה לבין הדמוקרטיה אינה נחלתן של קהילות יהודיות החיות בדמוקרטיה אחרות ברחבי העולם, שכן אלו אינן מתימרות להיות 'יהודיות ודמוקרטיות'; היא גם לא הייתה מנת חלקה של החברה הישראלית בשנים עברו.¹ לא אוכל להכניס את ראשי כאן לתהליכים שחוללו את מצב העניינים הזה,² אך אומר כי עיון שיטתי במקורות היהודיים מעלה תמונה מורכבת לאין ערוך. יסודות דמוקרטיים, או למצער פרוטו-דמוקרטיים, מצויים במקורות היהודיים הרבה יותר מן הנדמה בהשקפה ראשונה, והם עוכרו ושוכללו מאוחר יותר על ידי פוסקים והוגים בני זמננו.

על אף הכתיבה הרבה שיוחדה לנושאי תורה ודמוקרטיה טרם נכתב חיבור – הלכתי או מחקרי – המקיף את הליכות הדמוקרטיה והלכותיה מנקודת מבט יהודית.³ באסופת מאמרים זו ביקשתי להרים תרומה צנועה למטרה חשובה זו. מן השלל הספרותי העשיר שהצטבר בידינו בתחום זה בכמאה השנים

¹ על כך ראו מאמרו של אליעזר שביד **להלן** בשער ט.

² על כך ראו גם מסתו של ידידיה צ' שטרן **להלן** בשער ח.

³ עם זאת ראויים לציון חיבורו המקיף של הרב אליעזר יהודה ולדינברג **הלכות מדינה** (שלושה כרכים), ירושלים: [חמו"ל], תשס"ו, וכן ספרו של הרב אלישע אבינר **פרקי מבוא בדמוקרטיה יהודית**, ירושלים: ערכים, תשנ"ו. לאחרונה ראתה אור סדרת ספריו של הרב נפתלי בראילן, **משטר ומדינה בישראל על פי התורה**, ירושלים: אריאל, תשס"ז, אשר גם בהם נפרשת היריעה בתחום זה. כן ראתה אור חוברת מפרי עטו של הרב יהודה זולדן, **מבט יהודי על דמוקרטיה ואתיקה שלטונית**, עפרה: מכון משפטי ארץ, תשס"ט.

האחרונות ביקשתי ללקט את המובחר. התמקדתי בספרות רבנית – הלכתית והגותית – וכן בספרות מחקרית מגוון רחב של דיסציפלינות – משפטית, פילוסופית, סוציולוגית והיסטורית. את המקורות שקיבצתי בחרתי לערוך על פי נושאים, בחלוקה לעשרה שערים. לפי סדר השערים ומבנה הטיעונים באים המאמרים, ולא לפי זמן חייהם של הכותבים, מעלתם, ערכם או השתייכותם. ביקשתי להתוות בים החיבורים בתחום זה מסלולים ברורים ומאורגנים המלבנים שאלות ממוקדות בכמה רבדים. בדרך זו ניסיתי לתרום להפיכתם של יחסי תורה ודמוקרטיה לתחום הלכתי, הגותי ומחקרי העומד בפני עצמו ובזכות עצמו, שמן הראוי להמשיך ולפתח אותו בכיוונים נוספים. שיטת עריכה זו חייבה אותי לשבץ כל מאמר בשער שכותרתו מוגדרת, אף על פי שעושר ההיבטים הנידונים בכמה מן המאמרים עשוי בהחלט לקשרם גם לשערים אחרים באסופה. דברי תורה עניים במקום אחד ועשירים במקום אחר. בעריכת אסופת מאמרים זו עמד לנגד עיניי המודל שהותווה זה מכבר באנתולוגיה החשובה המסורת הפוליטית היהודית, פרי עטם של מיכאל וולצר, מנחם לורברבוים ונועם זוהר.¹ על כך שלוחה להם תודתי.

במונח 'דמוקרטיה' כוונתי לשיטת משטר אשר מתמצית בריבונות העם, בהכרעת הרוב כאמצעות נבחרי הציבור, וכן בהגנה על זכויות מסוימות של המיעוט. אסופה זו אינה דנה במישרין ובהרחבה בערכי הדמוקרטיה – כגון חירות, ליברליזם, שוויון, זכויות אדם וזכויות חברתיות – אשר יש המכנים אותם תרבות דמוקרטית. החלטה זו נובעת מן ההנחה שתהא עמדתנו בשאלת היחסים הסבוכים שבין התורה ובין התרבות הדמוקרטית אשר תהא, אין בה כדי להמעיס מחשיבותה של מערכת היחסים בין התורה לבין המשטר הדמוקרטי. אכן, חלק מן הבעיה האופפת את היחסים שבין עולם התורה ובין הדמוקרטיה נובע בדיוק מערוב זה של המושגים, ועמו מבקשים להתמודד כמה מן הכותבים שחיבוריהם מובאים באסופה שלפנינו.

שבעת השערים הראשונים באסופה עוסקים בסוגיות הקשורות במשטר הדמוקרטי ובמערכת יחסיו עם עולם ההלכה, מהן תאורטיות ומהן מעשיות. במסגרת זו נידונות בין השאר השאלות האלה: היתכנותו של משטר דמוקרטי לפי מצוות מינוי המלך; השפעת התפיסה התאוקרטית היהודית על צורת החיים הדמוקרטית; שיטת הבחירות המועדפת במקורות ההלכה; ועקרון הפרדת הרשויות מנקודת מבט יהודית. השער השמיני עוסק בסוגיה שפעמים רבות מוזכרת בדיוני תורה ודמוקרטיה, אף שלמעשה אינה ייחודית להם: חובת הציות במקרים של סתירה בין הוראת ההלכה לבין ההחלטה הדמוקרטית. השער התשיעי, שער החתימה, עוסק בבעיות המסגרת ובקשיי השפה העוטפים את הדיון הרווח ביחסי תורה ודמוקרטיה, ומנסה להציע דרכים להקלת הדיון ולקידומו. השער העשירי, מעין נספח לספר, יוחד לפן ההיסטורי של החיים הדמוקרטיים ועוסק בתולדות הקהילה היהודית בימי הביניים. מיקומו כמעין נספח נובע מעיסוקו במציאות היסטורית ולא בתאוריה מדינית. ובין השיטין נידון לאורך האסופה מגוון רחב של שאלות נוספות, כגון זכותם של מי שאינם יהודים לבחור ולהיבחר; מעמדן של נשים נבחרות ציבור; בין דמוקרטיה נשיאותית לדמוקרטיה פרלמנטרית; הבחירה הישירה; דינו של משאל עם; יחסי חבר הכנסת ומפלגתו; נבחר ציבור שסטתה מן המצע שעליו נבחר; גובהו הרצוי של אחוז החסימה; חסינות חברי כנסת.

Michael Walzer, Menachem Lorberbaum, and Noam J. Zohar (eds.), *The Jewish Political Tradition*, New Haven: Yale University Press, 2000-2003. חובה נעימה היא לי לציין את עובדת השתתפותי בהתקנת המהדורה העברית של הכרך הראשון של אנתולוגיה זו (המסורת הפוליטית היהודית, ירושלים: מכון שלום הרטמן, תשס"ז).

שני תחומים הקרובים לסוגיית יחסי תורה ודמוקרטיה לא נידונו באסופה זו, שכן הם כבר נידונו בעבר בפרסומי המכון הישראלי לדמוקרטיה: יחסי דת ומדינה (תחום שלמעשה אינו ייחודי למשטר הדמוקרטי);¹ וישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית.²

עקב מגבלות היריעה ובשל שיקולי עריכה אחרים נאלצתי לברור מאמרים אחדים מני רבים. לעתים אף היה הכרח לקטוע מאמרים ולהסתפק בהצגת חלקם. הקורא מוזמן לעיין במאמרים אלו בצורתם השלמה על פי הרשימה שבמבוא לכל שער.

המאמרים שלפנינו נחלקים לשלושה סוגים: (א) מאמרים תורניים שנכתבו בידי פוסקים והוגים דתיים. בעבור הקורא שאינו רגיל בלישנא דרבנן הסברתי את הטעון הסבר בתוך סוגריים מרובעים או בהערות שוליים המסומנות באותיות האל"ף-בי"ת העברית. לעתים גם ראיתי לנכון להוסיף דברי הקדמה קצרים, שיבהירו את הקשר של המקור המובא ואת עיקרי דבריו. (ב) מאמרים מחקרניים פרי מחשבה אקדמית. (ג) מאמרי רקע. מאמרים משלושת הסוגים מובאים זה בצד זה, מתוך רצון ליצור דיאלוג ער ותוסס בין צורות הכתיבה ובין נקודות המבט המגוונות.

במסגרת הכנת האסופה הוקלדו כל המאמרים מחדש, כלשונם, מתוך הקפדה מרבית על צורתם המקורית, למעט שינויי התקנה אחדים וכן תיקון שגיאות דפוס ברורות. לפיכך לא שונו צורות כתיבה או דרכי ציטוט, אף אם אינן מקובלות כיום. בסופו של כל מאמר רשימת מקורות, המרכזת את מראי המקום לספרות המחקרית שהביא המחבר, לפי כללי הציטוט המקובלים בהוצאה לאור של המכון הישראלי לדמוקרטיה. בסוף האסופה נוספה רשימה לקסיקלית, ובה שמות הרבנים והחיבורים ההלכתיים המוזכרים לאורך הספר בליווי דברי הסבר קצרים. כאן גם המקום להודות לכל האנשים והמוסדות הרבים, בעלי זכויות היוצרים על המאמרים המופיעים באסופה, על שהעניקו למכון הישראלי לדמוקרטיה את הרשות לפרסם מחדש את המאמרים. הוצאת האסופה לאור לא הייתה מתאפשרת בלא הסכמתם, ועל כך נתונה להם תודתנו.

אסופת מאמרים זו היא קובץ לימודי המיועד לעיונם של תלמידים ומורים, הוגים וחוקרים, פוסקים ויושבים על מדין. על אף עבודת העריכה ולמרות ביאור המקורות הרבניים, קריאת המאמרים איננה משימה קלה ומהירה, והיא כרוכה במאמץ לא מבוטל. אף על פי כן, לעניות דעתי, הפסדו של הקורא יצא בשכרו.

למגוון המאמרים באסופה זו מגמה מוצהרת – להמחיש את הלגיטימציה של השיטה הדמוקרטית במקורות ישראל. נבחרו לאסופה מאמרים חשובים ומרכזיים, אשר משותפת להם מידה זו או אחרת של קבלת השיטה הדמוקרטית, או לכל הפחות השקה לשיטה. על אף חשיבותן לא נכללו באסופה זו גישות יהודיות בנות זמננו הפוסלות את הגישה הדמוקרטית מכול וכול. ובכל זאת אין המאמרים שלפנינו דוברים בקול אחד. לעתים נימתם דומה, אף כי הם מתבוננים בסוגיה מכמה נקודות מבט, ולעתים בסוגיות מסוימות מתגלעות ביניהם מחלוקות כה נוקבות עד שאין עולה בדינו מסקנה חד־משמעית אלא מגוון רחב של תשובות.

ה ראו למשל אביעזר רביצקי, **דת ומדינה במחשבת ישראל: דגמים של איחוד, הפרדה והתנגשות או כפיפות**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, תשנ"ח; יידיה צ' שטרן, **פסיקת הלכה בשאלות מדיניות**, נייר עמדה 18, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, תש"ס; אביעזר רביצקי, **האם תיתכן מדינת הלכה? הפרדוקס של התאוקרטיה היהודית**, נייר עמדה 50, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, תשס"ד; אביעזר רביצקי (עורך), **דת ומדינה בהגות היהודית במאה העשרים**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2005; יידיה צ' שטרן, **מדינה משפט והלכה**, א-ד, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2000-2006.

1 ראו יוסי דוד (עורך), **מדינת ישראל: בין יהדות לדמוקרטיה**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, תש"ס; אביעזר רביצקי ויידיה צ' שטרן (עורכים), **דברים ושברי דברים: על יהדותה של מדינה דמוקרטית**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, תשס"ז.

פרופ' אביעזר רביצקי הוא שהגה את רעיון אסופת המאמרים. הוא ליווה את הכנתה ורבות מהערותיו והארותיו משוקעות בה. בחודש תשרי תשס"ז (אוקטובר 2006) נפגע פרופ' רביצקי בתאונת דרכים קשה. עם זאת הספר לאור אני מבקש להצטרף לרבים המתפללים לרפואתו השלמה ומייחלים לראותו שב לאיתנו.

עוד ברצוני להודות לאנשים שתרמו בשלבים אלו ואחרים להכנת האסופה: הרב אלישע אבינר, פרופ' משה הלברטל, פרופ' מנחם לורברבוים, הרב זאב סולטנוביץ ופרופ' ידידיה צ' שטרן, שניאותו לעבור על טיוטות של האסופה והעירו כפי מסת ידם; תמי אילון אורטל, שתרגמה מאנגלית שלושה מאמרים לאסופה זו; אורי סגל, שתרגם קטעים מיוונית ומלטינית; פרן זקבך, ששקדה ביסודיות רבה על הכנת מפתח הערכים ומפתח המקורות; צוות ההוצאה לאור של המכון הישראלי לדמוקרטיה, שליווה בכישרון ובמקצועיות את השלבים המעשיים של הכנת האסופה; נעמי מורג, מעצבת האסופה, ששיוותה לספר מורכב זה את צורתו המיוחדת והמדויקת, המבטאת את רוחו ואת תכניו; ואחרונות חביבות: רונית טפיירו, עורכת הלשון של האסופה, שהעשירה בטעמה הטוב את הספר כולו, וענת ברנשטיין, שבמסירותה ובדייקנותה הברוכות הביאה את המלאכה הסבוכה של העריכה וההתקנה לידי השלמתה.

בתקופה שחלפה מאז ימי ההתנתקות מרצועת עזה ועקירת יישובי גוש קטיף וצפון השומרון עוברים תהליכים קשים ומורכבים על החברה הישראלית, מהם שכרוכים במהלכים ובפעולות לא שגרתיים בחיי עם, לעתים אף בחינת חיתוך בבשר החי. ובתוך כל זה הולך ומתפתח בישראל שיח חדש על הדמוקרטיה, על כלליה ועל מהותה. הכול מבקשים לתמוך את השקפת עולמם בהיותה, היא ולא אחרת, מבצר הדמוקרטיה. במיוחד בולטת העובדה, הבלתי רגילה יש לומר, שדווקא מקרב חוגי הצינונות הדתית וההתיישבות ביהודה ושומרון קמה ועולה התביעה להקפיד על כללי המשחק הדמוקרטיים ולחזק את מעמד הדמוקרטיה. אמנם לא זו הייתה המחשבה בתחילת העריכה של אסופת מאמרים זו, אולם בסוף מעשה נראה שיפים ימים אלו לעיון נוסף בסוגיות המשטר הדמוקרטי מנקודת מבטם של המקורות היהודיים.